

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4•2024

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВІЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬЄ Й., професор, доктор хаб., Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера,
Німеччина

ХОХОРОВСЬКИЙ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 4•2024

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany
BUIISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland
DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France
IVANTCHIK A. I., Professor, National Centre for Scientific Research of France, France
FORNASIER J., Professor, Dr. Hab., Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany
HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain
KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany
OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy
PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland
POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, University of Texas at Austin, the USA
SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)
ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

KUSHNIR A. S., SHEIKO I. M., KOZLENKO R. O., MATVIISHYNA Zh. M. Results of Palaeo-Soil Studies of Olbia in the Context of Early Urbanisation Processes in the North-Western Black Sea Region
ОНИЩУК Я. І., СЛОБОДЯН Т. І. Результати дослідження поховання № 8 на могильнику Карів I у Західному Побужжі
АКСЬОНОВ В. С. Ранньосередньовічні катакомбні поховання Верхнього Салтова з підвісками слов'янського кола

Articles

- 5 KUSHNIR A. S., SHEIKO I. M., KOZLENKO R. O., MATVIISHYNA Zh. M. Results of palaeogeographical studies of Olbia in the context of early urbanisation processes in the North-Western Black Sea Region
18 ONYSHCHUK Ya. Ya., SLOBODIAN T. I. Results of the Burial No. 8 Research from the Cemetery of Kariv I in the Western Buh River Region
35 AKSIONOV V. S. Early Medieval Catacomb Burials of Verkhniy Saltiv with Pendants of the Slavic Circle

Публікації археологічних матеріалів

ЄВДОКИМОВ Г. Л. [†], ДАНИЛКО Н. М., ПУСТОВАЛОВ С. Ж. Курганна група II біля смт Асканія-Нова
ЛИСЕНКО С. Д., ЛИСЕНКО С. С. Курганна група № 3 Войцехівського могильника комарівської культури

Publications of Archaeological Materials

- 46 YEVDOKYMOV H. L. [†], DANYLKO N. M., PUSTOVALOV S. Zh. Mound group "II" near Askania-Nova
61 LYSENKO S. D., LYSENKO S. S. Barrow Group No. 3 of the Voitsekhivka Cemetery of the Komariv Culture

Нові відкриття та знахідки

YILMAZ M. D. Recent Archaic Period Decorated Architectural Terracotta Finds from Akalan Citadel (Discovered during the 2022–2023 Research Campaigns)

Discoveries and Recent Finds

- 86 İLMAZ M. D. New architecturally-decorative finds of the archaic period from the Akalan Citadel (discovered during the research campaigns 2022–2023 pp.)

Дискусії

МИНАКОВ М. А., РАДЧЕНКО С. Б. Структура археологічного знання та поняття археологічної культури: пропозиції до перегляду в перспективі акторно-мережевої теорії

Discussions

104 MINAKOV M. A., RADCHENKO S. B. The Structure of Archaeological Knowledge and the Concept of Archaeological Culture: The Perspective of Actor-Network Theory

Історія науки

СТЕПАНЧУК В. М. Юрій Георгійович Колосов (до 100-річчя від дня народження)

СЕГЕДА С. П. Дяченко В. Д. в історії української антропології (до 100-річчя з дня народження)

History of Science

125 STEPANCHUK V. M. Yuriy Heorhiiovych Kolosov (to the 100th Anniversary of His Birth)

139 SEHEDA S. P. Vasyl D. Diachenko in the History of Ukrainian Anthropology (to the 100th Anniversary of His Birth)

Хроніка

Сергієві Анатолійовичу Скорому — 75!

III Всеукраїнська археологічна конференція «Путівльські читання»

Алфавітний покажчик змісту журналу «Археологія» за 2024 рік

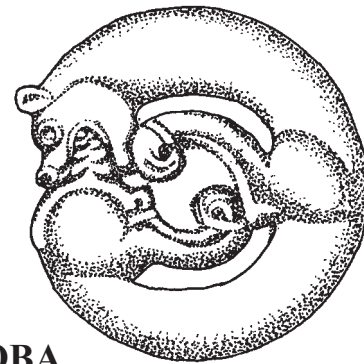
News Review

145 Serhii Anatoliiovych Skoryi Turns 75!

148 3rd Ukrainian Archaeological Conference “Putyvl Readings”

149 Index of Publications in *Arheologia* Journal in 2024

© Г. Л. ЄВДОКИМОВ[†], Н. М. ДАНИЛКО,
С. Ж. ПУСТОВАЛОВ* 2024

КУРГАННА ГРУПА II БІЛЯ СМТ АСКАНІЯ-НОВА

Статтю присвячено публікації результатів розкопок Краснознаменської експедиції Інституту археології НАН України в 1989 р. біля смт Асканія-Нова Херсонської обл. Наведено дані 24 поховань, із яких майже всі належать до доби бронзи: шість поховань ямних, 13 інгульських, три зрубних, одне сарматське, одне невизначене. Загалом поховання доповнюють наші знання про Присиваські пам'ятки доби бронзи як з погляду хронології, так і з погляду соціальної структури.

Ключові слова: смт Асканія-Нова, доба бронзи, розкопки, поховання.

Якісний матеріал розкопок завжди є міцним підґрунтям для різноманітних аналітичних досліджень. Археологи почали широко досліджувати Північне Причорномор'я ще з 60-х рр. XX ст. (Вязьмітіна та ін. 1960; Ковпаненко 1967; Крылова, Кубышев, Яковенко 1967; Черненко, Яковенко, Корпусова 1967). Розлогою публікацією з матеріалами розкопок Присивашся стала монографія А. О. Щепинського та О. М. Черепанової (1969). Незважаючи на те що через будівництво численних зрошувальних систем на півдні України польові дослідження курганів на цих новобудовах велися у найширших масштабах, публікація результатів розкопок провадила-ся дуже мляво. Переважно це були лише повідо-

млення в *Археологічних відкриттях* (Кубышев 1979, 1980; Болтрик 1987). На межі 70-х та 80-х рр. XX ст. побачили світ кілька збірок матеріалів новобудовних експедицій (Шапошникова, Ребедайло 1977; Шапошникова, Бочкарев, Шарафутдинова 1977; Шапошникова та ін. 1980; Шапошникова 1980; Нечитайло, Бунятян 1984). Пізніше частково були опубліковані матеріали Північно-Кримської експедиції (Бессонова, Черных, Куприй 1984). На цих землях працювало три головних археологічних експедиції Інституту археології України (Краснознаменська, Херсонська та Північно-Кримська). Проте за незначним винятком (Михайлов 1982; Корпусова, Ляшко 1990) матеріали цих експедицій залишаються неопублікованими. Тому актуальним є подальше оприлюднення результатів розкопок. Звідси витікає мета статті: введення до наукового обігу досліджених у минулому курганних пам'яток. Завдання статті — публікація наявних планів курганів і поховань, рисунків та фотографій матеріалів, описів поховань і знахідок.

Характеристика поховань і знахідок

У 1989 р. Краснознаменська археологічна експедиція продовжувала дослідження курганів, розташованих біля Астанінського поду, на землях дослідного господарства «Асканія-Нова» біля смт Асканія-Нова Чаплинського р-ну Херсонської обл. (Євдокимов, Данилко 1989). Дослідження були проведені на північно-західному краю поду, де була розташована курганна група II. Група складалася з чотирьох курганів, три з яких були витягнуті ланцюжком у напрямку з південного сходу на північний захід. Курган 7 був розташований на значній відстані (2 км) від кургану 1 (рис. 1).¹

* ПУСТОВАЛОВ Сергій Жанович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри музейного менеджменту, Київський національний університет культури і мистецтв, ORCID: 0000-0003-3026-6224, pustovalovsergej@yahoo.com

ДАНИЛКО Наталія Михайлівна — науковий співробітник відділу енеоліту — бронзової доби, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-4667-118X, natasha_danilko84@ukr.net

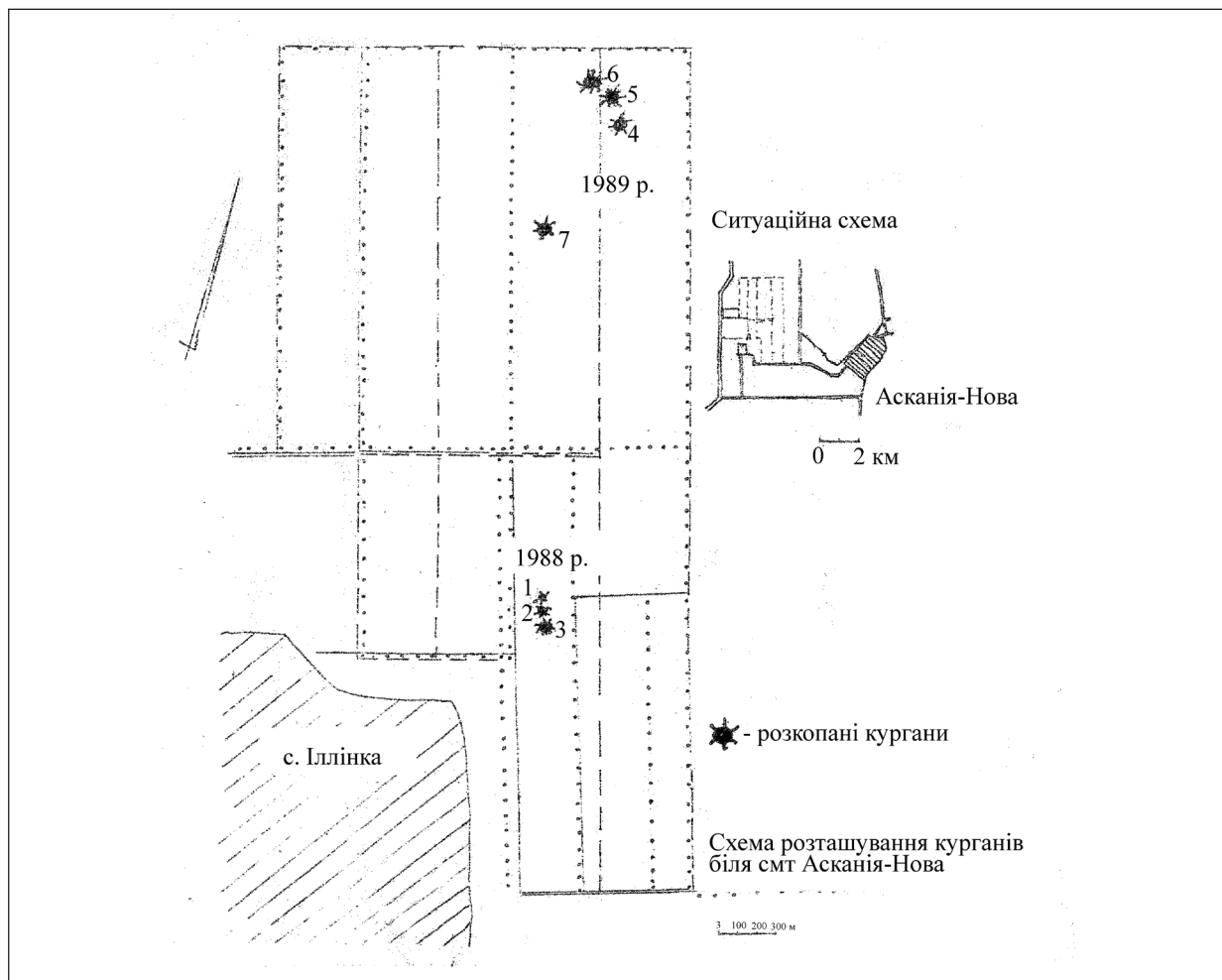

Рис. 1. Схема розташування курганів біля смт Асканія-Нова

Fig. 1. Layout of the mounds near urban-type settlement (hereinafter — uts) Askania Nova

Курган 4 (рис. 2: 1)².

Висота близько 0,8 м. Насип овальний у плані, 17×14 м, витягнутий по осі північний захід — південний схід, розораний. У північно-східній частині кургану виявлено залишки тризни — кістки великої тварини. У кургані відкрито одне зрубне поховання.

Поховання 1 (рис. 2: 2). Прямокутна у плані могильна яма, $1,3 \times 0,9$ м, орієнтована за віссю північний захід — південний схід, була перекрита дерев'яними плахами. Дно ями на глибині 1,45 м. Похований лежав скорчено на лівому боці, головою на південний схід. Зігнуті в ліктях руки були покладені кистями до обличчя, ноги зігнуті під гострим кутом до тулуба і притиснуті до грудей. У кисті лівої руки була затиснута кістяна тру-

бочка (1)³. Поруч була хребетна частина тварини. Посудина (2) стояла перед лицем похованого в південному куті ями.

Опис інвентаря:

1) Пташина кістка з рівно обрізаними краями. Поверхня відполірована. Довжина виробу — 9 см, діаметр — 0,7 см (рис. 2: 3).

2) Слабо профільований горщик. Дно із невеликою закраїною. Висота (надалі Н) — 13,7 см, висота плічків (надалі Нб) — 9,5 см, діаметр вінець (надалі Дв) — 17,4 см, діаметр тулуба (надалі Дб) — 16,7 см, діаметр дна (надалі Дц) — 9,8 см (рис. 2: 4).

Курган 5 (рис. 2: 5).

Висота кургану 1,0 м, діаметр 21 м. У південній частині кургану на глибині 0,7 м знайдено ліпну посудину (1). Залишки тризни — кістки тварини — відкриті в південному секторі.

² Фіксувалися лише ті профілі бровок, які містили інформацію. Водночас наведені всі траншеї, які показують загальну площу дослідження кургану.

³ Тут і далі в дужках вказаний порядковий номер предмету в переліку знайденого інвентаря, поданого нижче

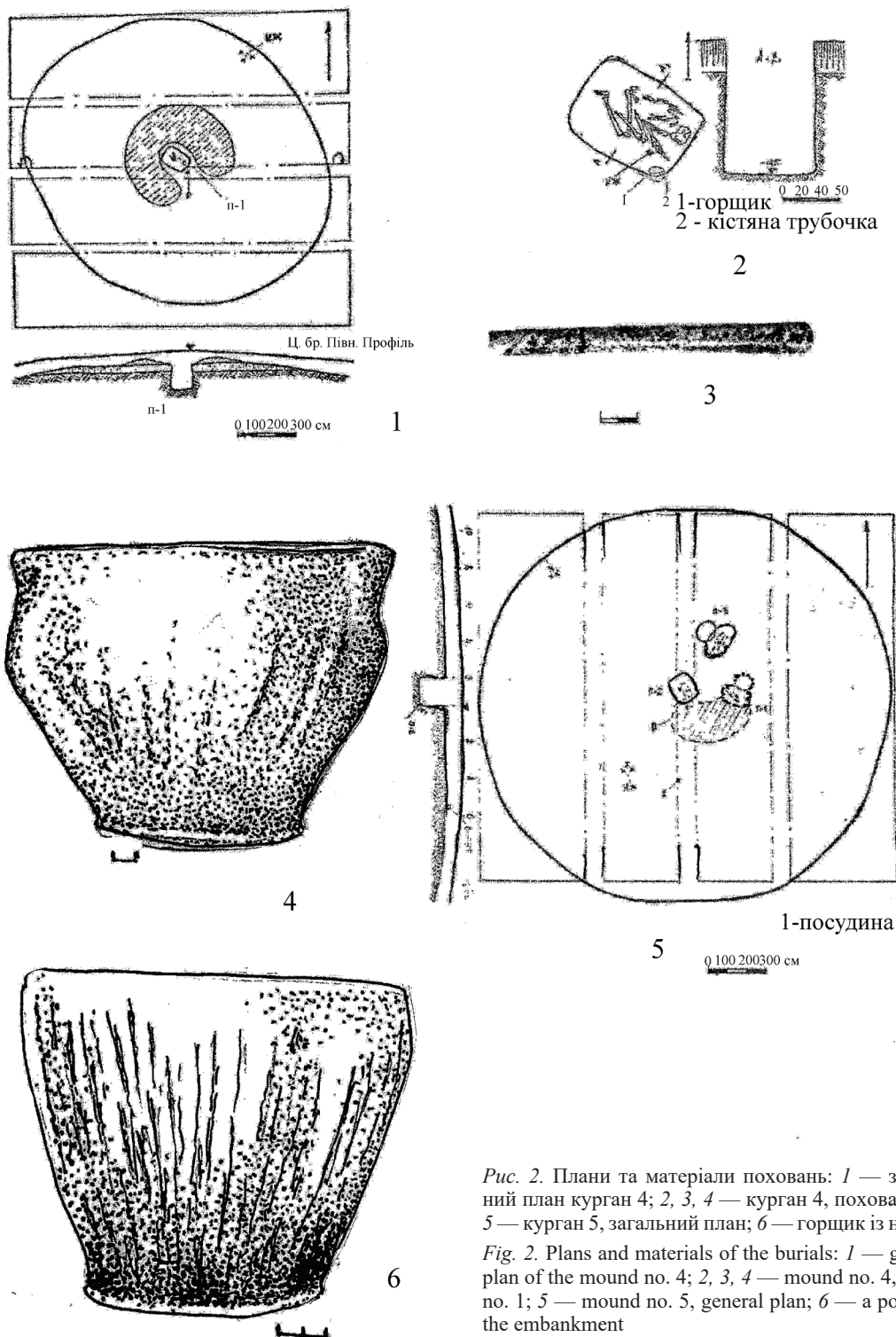

Рис. 2. Плани та матеріали поховань: 1 — загальний план курган 4; 2, 3, 4 — курган 4, поховання 1; 5 — курган 5, загальний план; 6 — горщик із насипу
 Fig. 2. Plans and materials of the burials: 1 — general plan of the mound no. 4; 2, 3, 4 — mound no. 4, burial no. 1; 5 — mound no. 5, general plan; 6 — a pot from the embankment

У кургані відкрито три поховання: два — інгульські та одне — зрубне.

Опис інвентаря:

1) ліпна посудина банкової форми: Н — 14,8 см, Дв — 17 см, Дц — 11,7 см (рис. 2: 6).

Поховання 1 (інгульське, основне, рис. 3: 1) було розташоване в центральній частині курга-

ну. Материковий викид із нього лежав напівдугою на захід від могили. Вхідна яма не простежена. Камера овальної у плані форми, розмірами 1,4 × 0,9 м, орієнтована за довжиною із заходу-північного заходу на схід-південний схід. Дно — на глибині 1,7 м. Кістяк похованого сильно пошкоджений землерийками. Судячи із залиш-

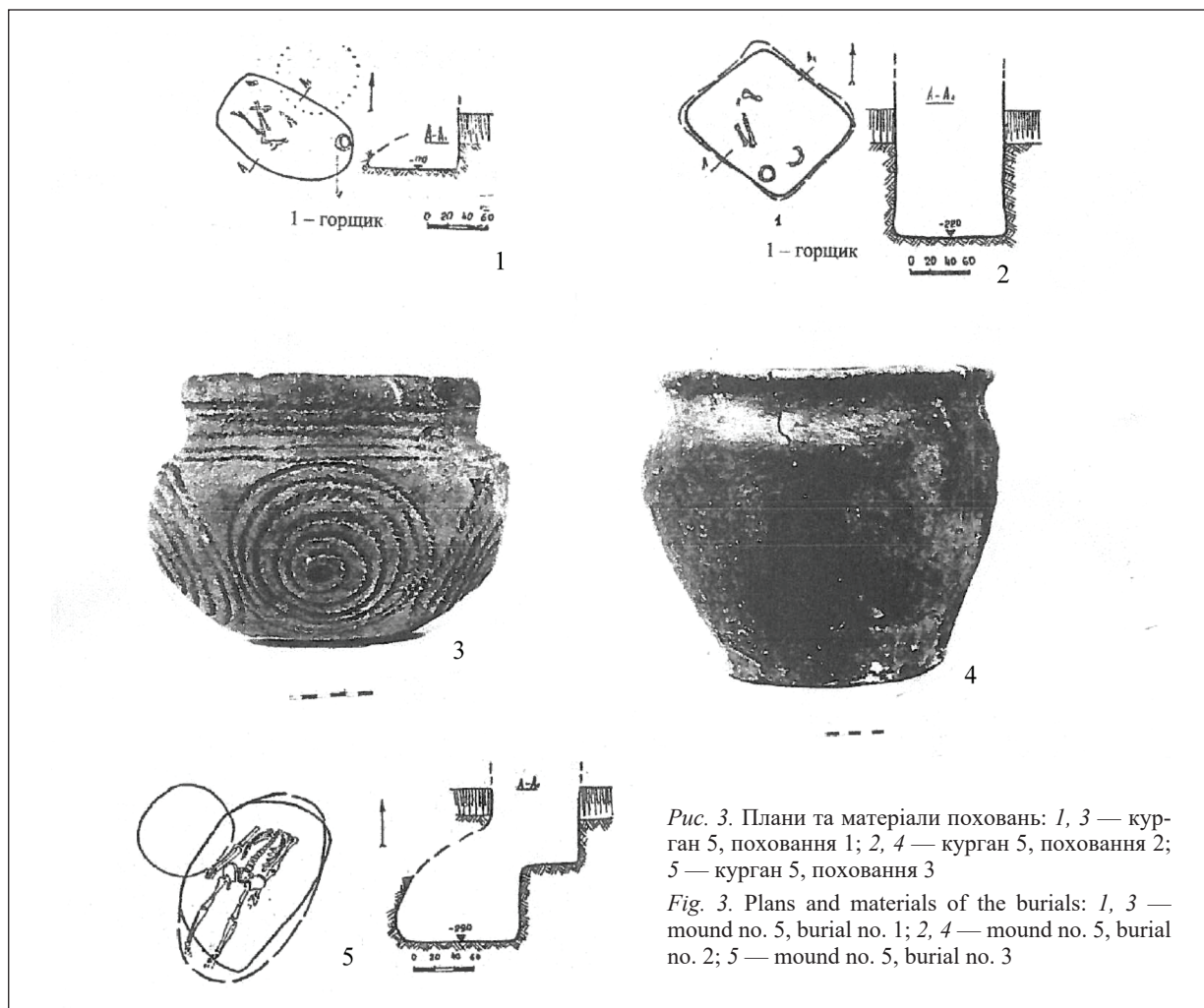

Рис. 3. Плани та матеріали поховань: 1, 3 — курган 5, поховання 1; 2, 4 — курган 5, поховання 2; 5 — курган 5, поховання 3

Fig. 3. Plans and materials of the burials: 1, 3 — mound no. 5, burial no. 1; 2, 4 — mound no. 5, burial no. 2; 5 — mound no. 5, burial no. 3

ків, він лежав головою на схід-південний схід. За черепом стояла ліпна посудина (1).

Опис інвентаря:

1) горщик із невисокими прямими вінцями, округлим тулубом на широкому пласкому дні. Поверхня посудини багато прикрашена шнуровим і тасьмовим орнаментом. Н — 9,9 см, Нб — 7,7 см, Дв — 11,1 см, Дб — 13,8 см, Дц — 7 см (рис. 3: 3).

Поховання 2 (зрубне, рис. 3: 2) впущене до центру кургану. Прямокутна у плані могильна яма, 1,3 × 1,1 м, орієнтована по довжині із північного заходу на південний схід. Розширювалася до дна по стінках на 0,05–0,1 м. Дно ями було на глибині 2,2 м. Кістяк похованого майже повністю зотлів. Судячи із залишків кісток черепа та ніг, його було покладено скорчено на лівому боці головою на південний схід. Перед обличчям похованого стояла ліпна посудина (1).

Опис інвентаря:

1) слабопрофільований горщик. Дно широке, пласке, з невеличкою закраїною. Н —

14,7 см, Нб — 11,5 см, Дв — 15,0 см, Дд — 10,6 см (рис. 3: 4).

Поховання 3 (інгульське, рис. 3: 5) виявлено в центральній частині кургану. Округла в плані вхідна діаметром 0,9 м. Дно ями знаходилося на глибині 2,1 м. Вхід до камери був вирітий під південно-східною стінкою ями. Ширина входу 0,8 м, висота 0,6 м. Овальна в плані камера, 2,1 × 1,3 м, орієнтована за довжиною з південного заходу на північний схід. Висота камери 1,2 м. Дно — на глибині 2,9 м, на 0,8 м нижче дна вхідної ями.

Скелет дорослої людини, без черепа, лежав витягнутий на спині, головою на північний схід. Череп злежав у лисячій норі, що проходила в цій частині камери. Інвентар відсутній.

Курган 6 (рис. 4: 1).

Овальний в плані насип, 32 × 24 м, був витягнутий по осі схід-захід. Висота кургану 1,0 м. У кургані відкрито одне зрубне поховання (рис. 4: 3). Прямокутна в плані могильна яма, 1,60 × 1,25 м, орієнтована за довжиною зі

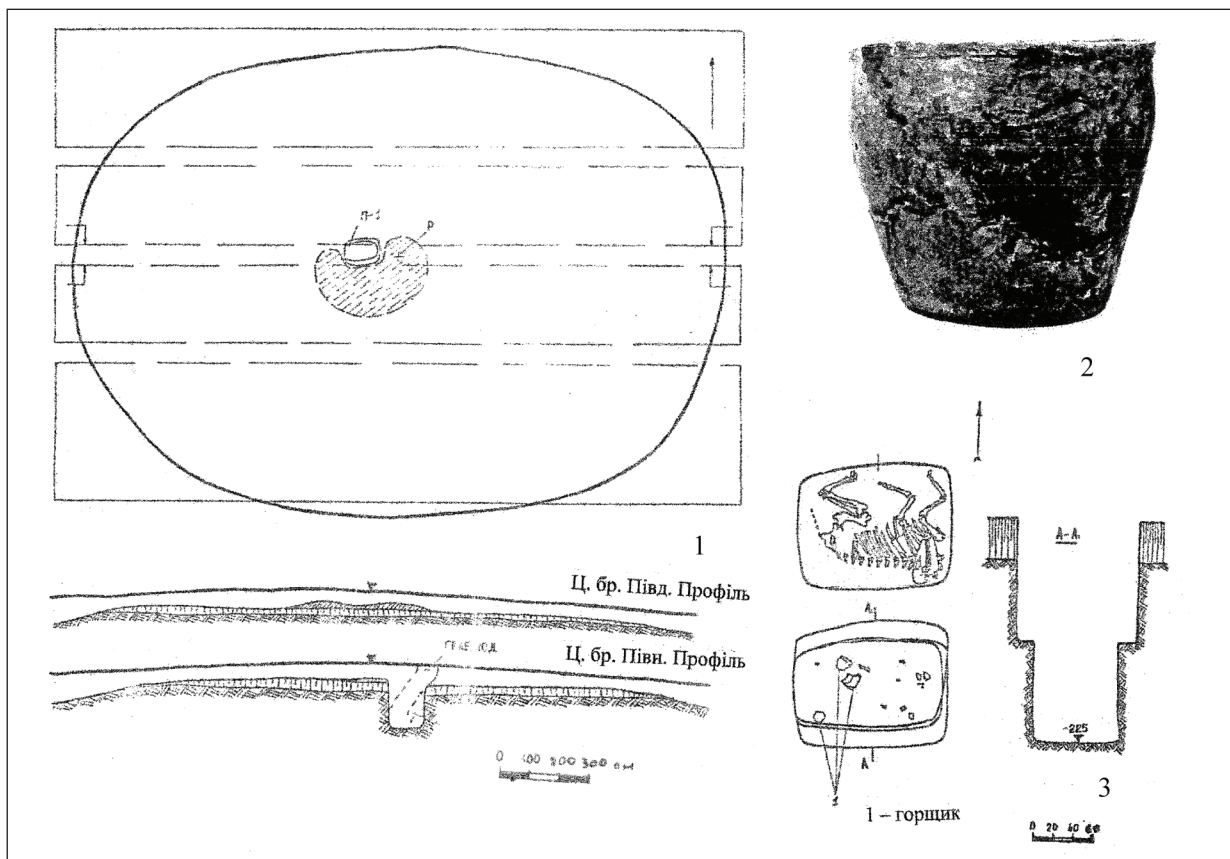

Рис. 4. Плани та матеріали поховань: 1 — загальний план кургану 6; 2, 3 — курган 6, поховання 1
Fig. 4. Plans and materials of the burials: 1 — general plan of the burial no. 6; 2, 3 — mound no. 6, burial no. 1

сходу на захід. На глибині 1,25 м в ній були залишені уступи вздовж довгих стінок шириною 0,2 м. На уступах лежали залишки дерев'яних плах перекриття, на якому виявлено повний скелет теляти, покладений на правому боці черепом на схід. Нижче уступу яма мала розміри 1,5 × 0,8 м. Дно ями — на глибині 2,25 м, на 1,0 м нижче від уступу. Скелет похованого і фрагменти посудини, що супроводжувала його, були розкидані лисицями, чия нора була безпосередньо в могилі, на дні ями. Судячи із залишків, похований лежав скорчено на лівому боці головою на схід.

Опис інвентаря:

1) слабопрофільований горщик банкової (дещо біконічної) форми. Н — 15,8 см, Нб — 8,6 см, Дв — 18,5 см, Дд — 17,8 см, Дд — 15 см (рис. 6: 2).

Курган 7 (рис. 5).

Овальний у плані насип, 28 × 22 м, витягнутий за віссю схід-захід, був майже повністю розораний. Висота кургану близько 0,6 м. У кургані відкрито 20 поховань, із них: шість пізньоямних, 12 інгульських, одне сарматське та

одне невизначене. У насипі знайдено придонну частину посудини (рис. 6: 2).

Поховання 1 (пізньоямне, рис. 6: 1) розташоване в центральній частині кургану. Прямокутна в плані могильна яма 2,0 × 1,6 м, орієнтована за віссю схід-захід, на глибині 0,92 м звужувалася уступом шириною до 0,6 м. Нижче уступу вона мала розміри 0,9 × 0,6 м, трохи розширювалася до дна, що на глибині 1,82 м, на 0,9 м нижче уступу. Кістяк дитини лежав на спині головою на захід. Руки витягнуті вздовж тулуба, зігнуті в колінах ноги розпалися ромбом. За головою похованого стояла ліпна посудина (1). Поруч був великий шматок червоної вохри (рис. 6: 9). Череп кістяка пофарбований вохрою.

Опис інвентаря:

1) горщик із невисокими злегка відігнутими назовні вінцями та яйцеподібним тулубом. На плічках орнамент типу «ялинки» з відбитків зубчастого штампа. Н — 11,5 см, Нб — 8 см, Дв — 11 см, Дб — 11,5 см (рис. 6: 4).

Поховання 2 (інгульське, рис. 6: 3) відкрито в південно-східному секторі кургану. Округла в плані вхідна яма, 0,7 × 0,6 м, глибиною

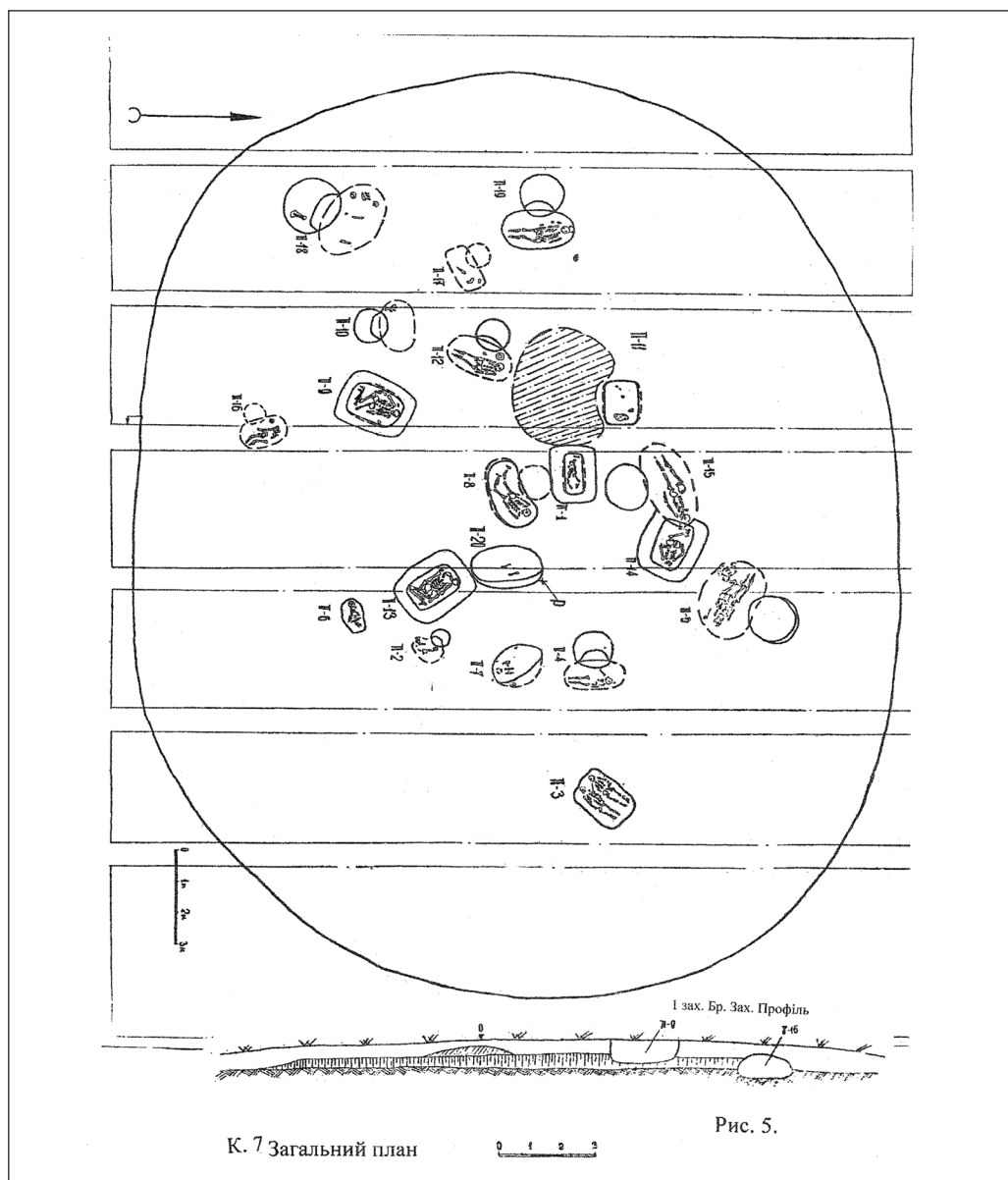

Рис. 5. Курган 7. Загальний план
Fig. 5. Mound no. 7. General plan

1,5 м. Вхід до камери був виритий під південно-східною стіною ями. Ширина вхідного отвору 0,4 м, висота 0,3 м. Овальна в плані камера, 0,9 × 0,6 м, була орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід. Висота склепіння камери 0,6 м. Дно — на глибині 1,94 м, на 0,44 м нижче дна вхідної ями.

Кістяк дитини розтягнутий землеріями. У південно-західній частині камери виявлено череп дитини і кістку тварини. Ліпна посудина (1) стояла біля входу в камеру.

Опис інвентаря:

1) горщик зі слабо вираженою шийкою та білконічним тулубом на пласкому дні. Край вінець

прикрашений насічками. Н — 9,5 см, Нб — 5 см, Дв — 9,5 см, Дб — 12 см, Дд ~ 7 см (рис. 6: 6).

Поховання 3 (невизначене, рис. 6:5) виявлене в східному секторі кургану. Прямокутна в плані могильна яма, 1,9 × 1,5 м, орієнтована довжиною із південного заходу на північний схід. Дно — на глибині 1,45 м. Поховання парне. Кістяки похованих лежали поряд, витягнуті на спині, головами на південний захід. Рука правого кістяка накривала руку лівого кістяка. Інвентар відсутній.

Поховання 4 (інгульське, рис. 6: 7) відкрито в східному секторі кургану. Округла в плані вхідна яма діаметром 0,9 м. Дно — на глибині 1,2 м. Вхід до камери виритий під східною стін-

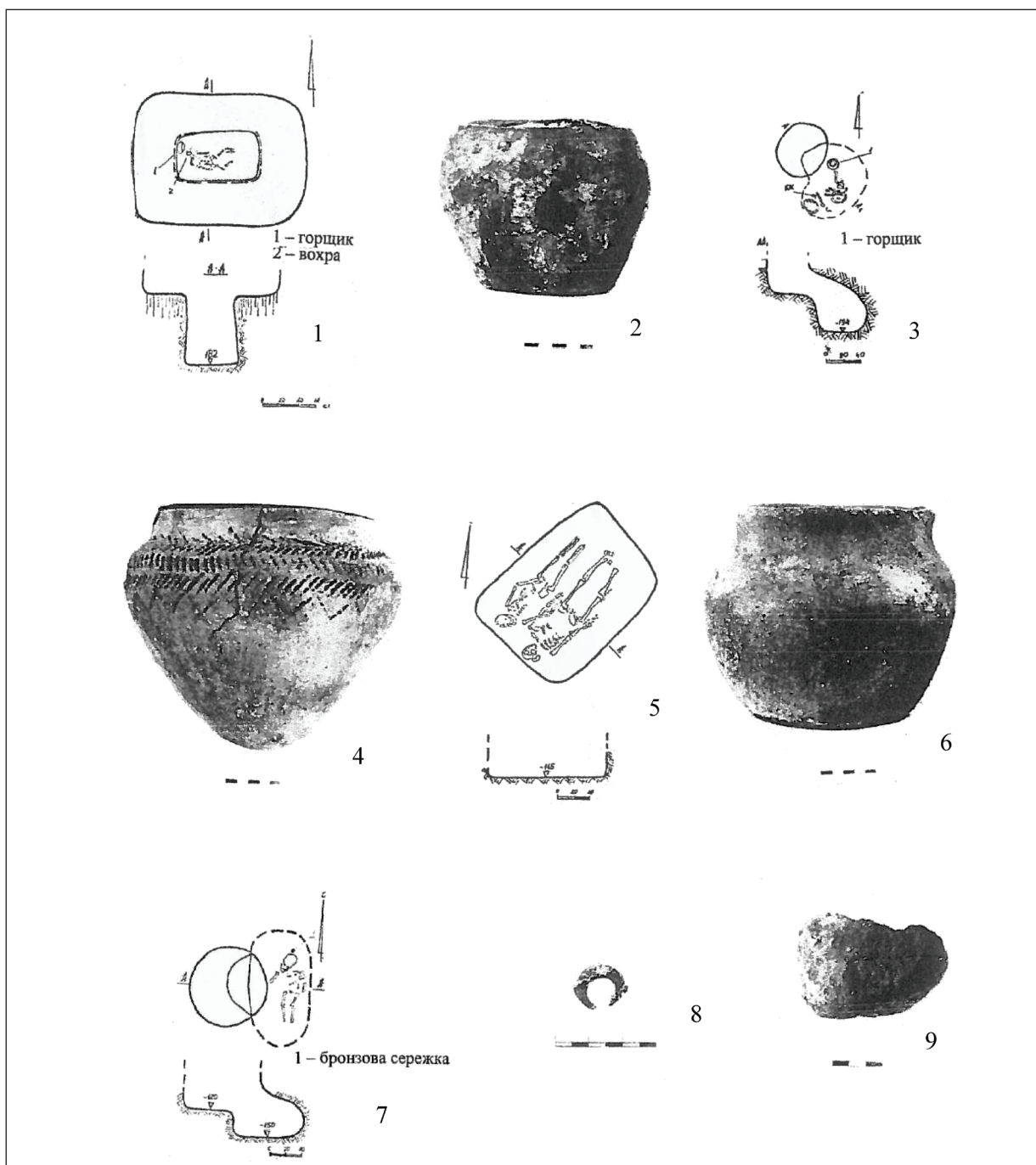

Рис. 6. Плани та матеріали поховань: 1, 4, 9 — курган 7, поховання 1; 2 — курган 7, горщик із насипу; 3, 6 — курган 7, поховання 2; 4 — курган 7, поховання 2; 5 — курган 7, поховання 3; 7, 8 — курган 7, поховання 4

Fig. 6. Plans and materials of the burials: 1, 4, 9 — mound no. 7, burial no. 1; 2 — mound no. 7, a pot from the embankment; 3, 6 — mound no. 7, burial no. 2; 4 — mound no. 7, burial no. 2; 5 — mound no. 7, burial no. 3; 7, 8 — mound no. 7, burial no. 4

кою ями, його ширина 0,7 м, висота — 0,5 м. Овальна в плані камера, розмірами 1,4 × 0,7 м, орієнтована по довжині з півночі на південь. Висота склепіння 0,5 м. Дно — на глибині 1,5 м, на 0,3 м нижче дна вхідної ями. Кістяк дитини лежав витягнутий на спині головою на північ. За черепом знайдено бронзову сережку (1).

Опис інвентаря:

1) калачикоподібна сережка із круглого у перетині бронзового дроту. Кінці загострені та зімкнені. Діаметр сережки 1,5 см (рис. 6: 8).

Поховання 5 (інгульське, рис. 7: 1) виявлене в північно-східному секторі кургану. Округла в плані вхідна яма мала діаметр 1,4 м. Дно ями — на глибині 2,21 м. Мало нахил на південний захід — до входу в камеру. На дні вхідної ями зна-

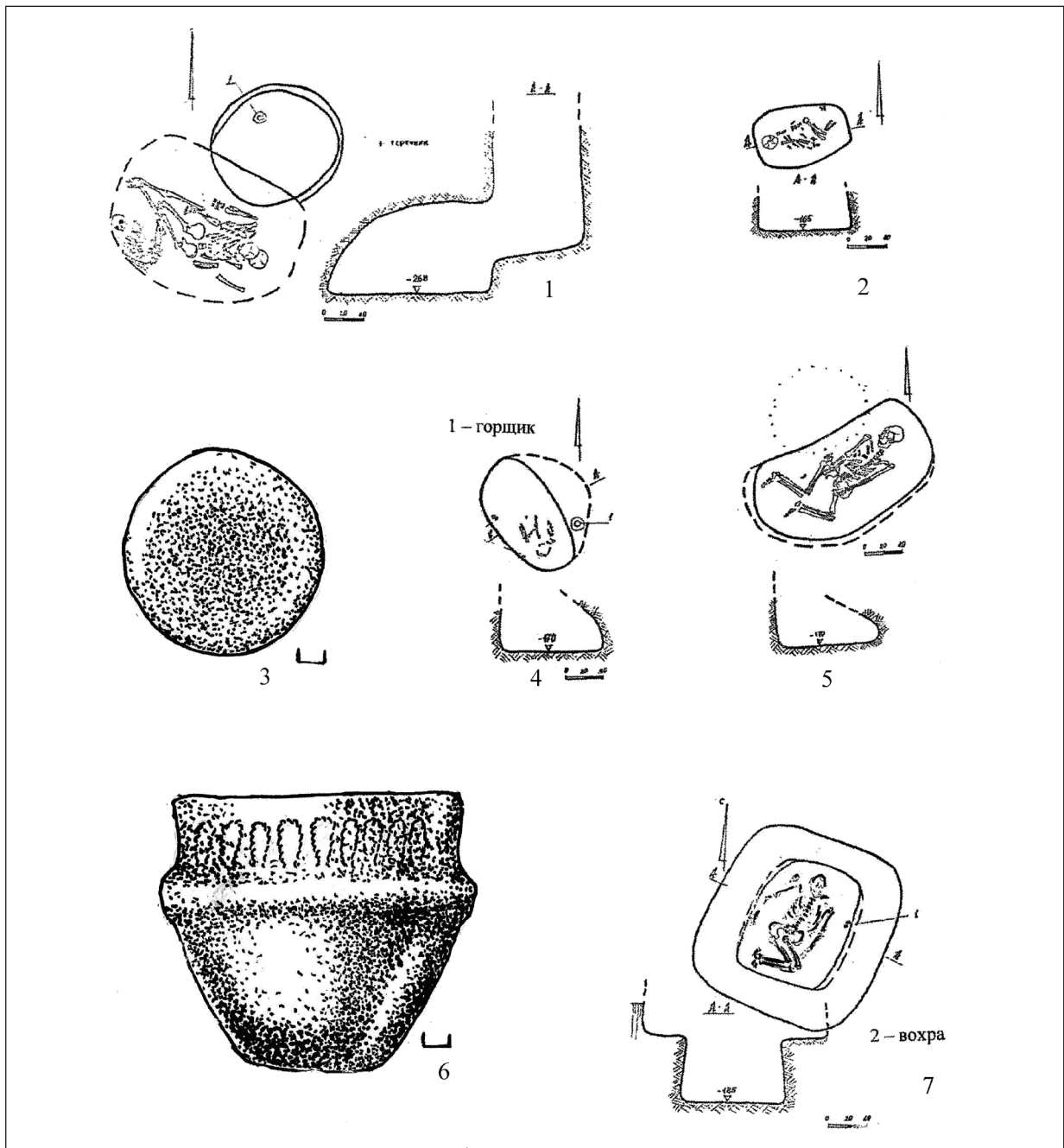

Рис. 7. Плани та матеріали поховань: 1, 3 — курган 7, поховання 5; 2 — курган 7, поховання 6; 4, 6 — курган 7, поховання 7; 5 — курган 7, поховання 8; 7 — курган 7, поховання 9.

Fig. 7. Plans and materials of the burials: 1, 3 — mound no. 7, burial no. 5; 2 — mound no. 7, burial no. 6; 4, 6 — mound no. 7, burial no. 7; 5 — mound no. 7, burial no. 8; 7 — mound no. 7, burial no. 9.

йдено розтирач (1). Вхід до камери, розташований під південно-західною стінкою вхідної ями, мав ширину 1,0 м і висоту 0,8 м. Камера овальної у плані форми, $2,2 \times 1,6$ м, орієнтована по довжині з північного заходу на південний схід. Висота склепіння 1,0 м. Дно — на глибині 2,68 м, на 0,4 м нижче дна вхідної ями.

У камері було здійснене потрійне поховання. Кістяк первинного поховання лежав у центрі ка-

мери, витягнутий на спині головою на південний схід. Прямо на нього був покладений кістяк підзахороненого пізніше. Він лежав на спині головою на південний схід із підігнутими догори в колінах ногами, що впали праворуч. При цьому ліва сторона кістяка 1 була частково розібрана. Ноги кістяка 2 впиралися в таз кістяка 3, підзахороненого, очевидно, одночасно з ним. Кістяк 3 (підлітка) лежав на спині головою на північний

схід із підігнутими догори в колінах ногами, що впали на груди. Його руки, зігнуті в ліктях, поклали на грудях кистями до голови. Черепи кістяків 1 та 2 посипані червоною вохрою.

Опис інвентаря:

1) розтирач усічено-конічної форми з граніту. Н — 3 см, Дн — 8 см, Дв — 5,5 см (рис. 7: 3).

Поховання 6 (пізньоямне, рис. 7: 2) відкрито в південно-східному секторі кургану. Прямокутна в плані яма, $1,0 \times 0,6$ м, орієнтована по довжині зі схід-північ-схід на захід-південь-захід. Дно ями — на глибині 1,65 м. Скелет дитини лежав скорчено на правому боці головою на захід-південь-захід. Руки витягнуті до колін, ноги зігнуті під прямим кутом до тулуба. Череп кістяка пофарбований червоною вохрою. Інвентар відсутній.

Поховання 7 (інгульське?, рис. 7: 4) було розташоване в східному секторі кургану. Вхідна яма не простежена. Овальна в плані камера, $1,4 \times 1,1$ м, орієнтована за довжиною з південного сходу на північний захід. Дно — на глибині 1,7 м. Потривожений землерийками кістяк дитини лежав головою на південний схід. Зліва від голови догори дном стояла ліпна посудина (1).

Опис інвентаря:

1) біконічний горщик. Орнаментований по під вінцями відбитками шнура у вигляді «овів». Придонна частина виділена жолобком. Н — 9,5 см, Нб — 7 см, Дв — 12 см, Дб — 13,5 см, Дд — 6,5 см (рис. 7: 6).

Поховання 8 (інгульське, рис. 7: 5) виявлене в центральній частині кургану. Вхідна яма не простежена. Овальна в плані камера, $2,1 \times 1,1$ м, була орієнтована за довжиною з південного заходу на північний схід. Дно — на глибині 1,7 м. Кістяк дорослої людини лежав на спині головою на північний схід. Руки витягнуті вздовж тулуба, зігнуті в колінах ноги впали вправо. Інвентар відсутній.

Поховання 9 (пізньоямне, рис. 7: 7) відкрито в південному секторі кургану. Прямокутна в плані могильна яма, $2,0 \times 1,9$ м, орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід, на глибині 1,15 м звужувалась уступом шириною 0,4 м. Нижче уступу вона мала розміри $1,3 \times 1,0$ м. Розширювалася до дна вздовж довгих стінок на 0,1 м. Дно ями було на глибині 1,85 м, на 0,7 м нижче уступу.

Похований лежав на спині головою на північний схід. Руки витягнуті вздовж тулуба, зігнуті в колінах ноги впали вліво. Біля черепа і лівої руки були шматки червоної вохри. Інвентар відсутній.

Поховання 10 (інгульське, рис. 8: 1) виявлене в південно-західному секторі кургану. Округла в плані вхідна яма мала діаметр 1,1 м. Дно її зафіксоване на глибині 1,5 м. Вхід до камери був виритий у північній стінці ями. Ширина входу 0,9 м, висота — 0,5 м. Овальна в плані камера, $1,7 \times 1,1$ м, орієнтована по довжині зі сходу на захід. Дно — на глибині 1,7 м, на 0,2 м нижче дна вхідної ями. Скелет похованого був прибраний із камери, на дні знайдено лише плечову кістку похованого. Інвентар відсутній.

Поховання 11 (пізньоямне, основне, рис. 8: 2) розташований в центрі кургану. Прямокутна в плані могильна яма, $1,4 \times 1,0$ м, орієнтована по довжині зі сходу на захід. До дна яма розширювалася вздовж довгих стінок на 0,1 м. Дно на глибині 1,1 м. Кістяк похованого майже повністю зотлів. Судячи з решток черепа, він лежав головою на схід. Череп посипаний червоною вохрою. На дні ями сліди коричневого тліну від підстилки. Інвентар відсутній.

Поховання 12 (інгульське, рис. 8: 4), виявлене в центральній частині кургану. Округла в плані вхідна яма мала діаметр 1,1 м. Дно — на глибині 1,25 м. Вхід до камери, розташований у південно-східній стінці вхідної ями, мав ширину 0,8 м та висоту 0,4 м. Овальна в плані камера $2,0 \times 1,2$ м була орієнтована за довжиною з південного заходу на північний схід. Висота склепіння 0,8 м, дно її — на глибині 1,75 м, на 0,5 м нижче дна вхідної ями. Похований лежав витягнутим на спині головою на північний схід. Між входом і правою рукою похованого стояла ліпна посудина (1). Біля кисті правої руки на плямі вохри червоного кольору лежала сокира (2) ручкою вниз.

Опис інвентаря:

1) широкогорла посудина з округлим тулубом на пласкому дні. Вінця і плічка посудини прикрашені геометричним шнуровим орнаментом. Н — 12,5 см, Дв — 12,5 см, Дд — 8,5 см (рис. 8: 3);

2) порфіртова сокира човноподібної форми з наскрізним отвором для топорища. Обух прямий. Довжина — 7,4 см, ширина — 3,6 см, діаметр — отвору 1,2 см (рис. 8: 5).

Поховання 13 (пізньоямне, рис. 8: 6) відкрито в південно-східному секторі кургану. Прямокутна в плані могильна яма, $2,0 \times 1,6$ м, орієнтована по довжині з південного сходу на північний захід, на глибині 0,9 м звужувалась уступом шириною 0,5 м. Нижче уступу вона мала розміри $1,0 \times 0,7$ м. Дно її — на глибині 1,75 м, на 0,85 м нижче за уступ. Кістяк підлітка лежав на спині з витягнутими вздовж тулуба руками. Зігнуті в ко-

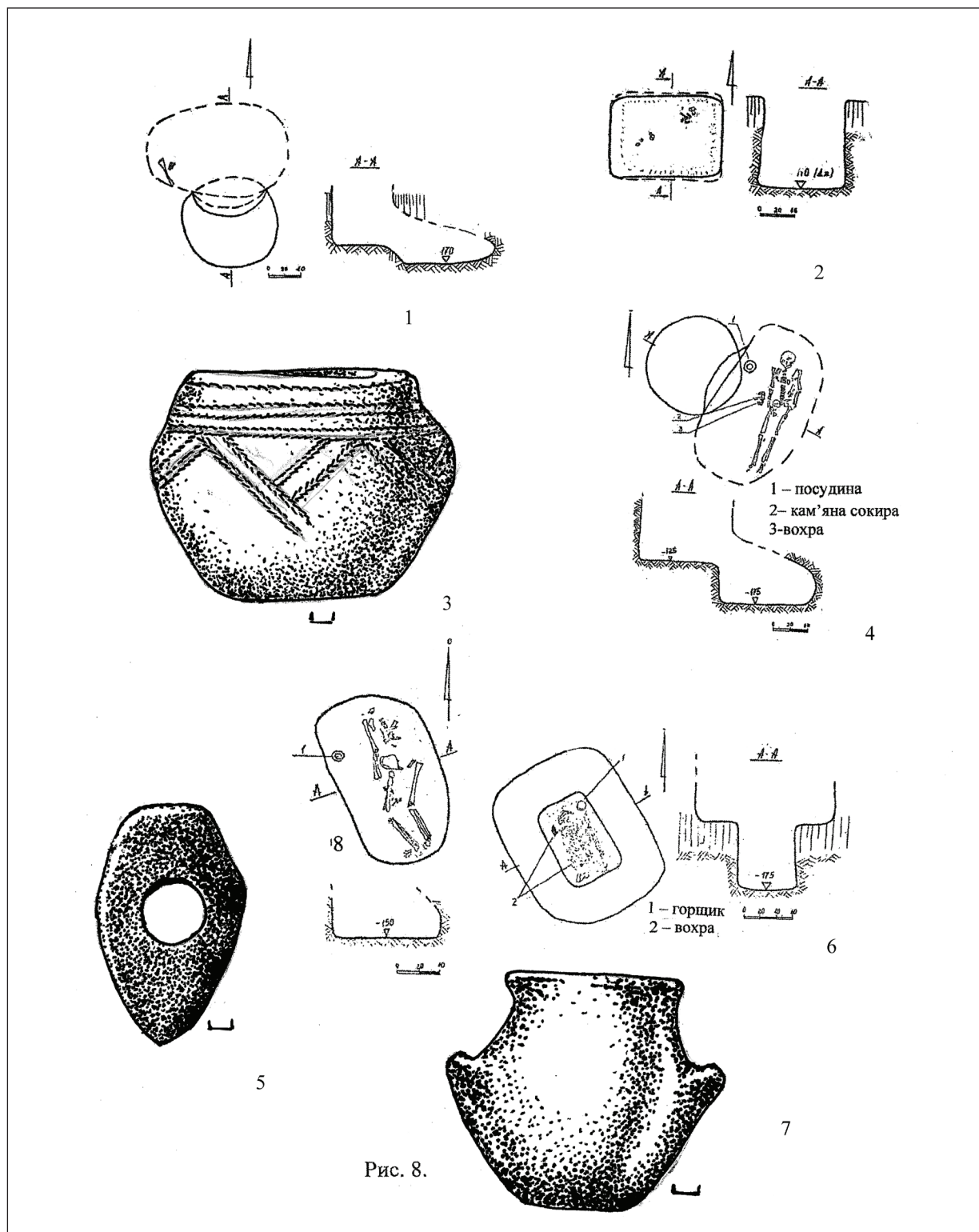

Рис. 8. Плани та матеріали поховань: 1 — курган 7, поховання 10; 2 — курган 7, поховання 11; 3, 4, 5 — курган 7, поховання 12; 6, 7 — курган 7, поховання 13; 8 — курган 7, поховання 16

Fig. 8. Plans and materials of the burials: 1 — mound no. 7, burial no. 10; 2 — mound no. 7, burial no. 11; 3, 4, 5 — mound no. 7, burial no. 12; 6, 7 — mound no. 7, burial no. 13; 8 — mound no. 7, burial no. 16

лінах ноги впали праворуч. Праворуч від черепа стояла ліпна посудина (1), зліва лежав великий шматок червоної вохри. Кістяк посипаний червоною вохрою.

Опис інвентаря:

1) амфорка невеликих розмірів із двома ручками у вигляді наскрізних наліплень. Н — 7 см, Дд — 5,2 см (рис. 8: 7).

Поховання 14 (пізньоямне, рис. 9: 1) виявлено в північно-східному секторі кургану. Прямокутна в плані могильна яма розмірами $1,3 \times 1,8$ м, орієнтована по довжині з північного заходу на південний схід, на глибині 1,0 м звужувалась уступом шириною 0,5 м. Західна частина ями була зрізана камерою поховання 15. Розміри ями по уступу $1,3 \times 1,0$ м. Дно ями — на глибині 2,1 м, на 1,1 м нижче за уступ. Похований лежав скорчено на правому боці головою на південний захід, трохи розвернутий на спину. Ліва рука зігнута в лікті під прямим кутом, права витягнута до колін. Ноги зігнуті під прямим кутом до тулуба. Під головою похованого зафіксовано шар вугілля та попелу. Інвентар відсутній.

Поховання 15 (інгульське, рис. 9: 1) виявлено поруч із похованням 14 і частково прорізало його. Вхідна яма круглої в плані форми мала діаметр 1,3 м. Дно її було на глибині 1,55 м. Вхід до камери шириною 0,8 м і висотою 0,7 м був виритий під північною стінкою ями. Овальна в плані камера розмірами $2,4 \times 1,3$ м, орієнтована по довжині із заходу на схід. Висота склепіння 0,9 м. Дно камери розташовувалося на глибині 1,95 м, на 0,4 м нижче дна вхідної ями. Похований лежав витягнуто на спині головою на схід. Біля правої руки був шматок червоної вохри. Інший інвентар відсутній.

Поховання 16 (інгульське, рис. 8: 8) виявлено в південному секторі кургану. Вхідна яма не простежена. Овальна в плані камера, $1,6 \times 1,0$ м, орієнтована за довжиною з південного сходу на північний захід. Дно її було на глибині 1,5 м. Похований лежав витягнуто на спині головою на північний захід. Руки витягнуті вздовж тулуба, трохи зігнуті в колінах ноги з часом впали вправо. Біля правої руки знайдено ліпну посудину (1).

Опис інвентаря:

1) широкогорла посудина з конічним тулубом на маленькому пласкому дні з закраїною. Орнаментована багаторядними відбитками палички. Н — 11,6 см, Дв — 12,5 см, Дд — 9 см (рис. 9: 8).

Поховання 17 (інгульське?, рис. 9: 3) відкрито в південно-східному секторі кургану. Вхідна яма не простежена. Овальна в плані камера, $1,9 \times 0,8$ м, орієнтована за довжиною з північного сходу на південний захід. Дно — на глибині 1,4 м. Кістяк дитини майже повністю зотлів. У північно-східній частини ями виявлено дві овальні плями вохри. Інвентар відсутній.

Поховання 18 (інгульське, рис. 9: 4). Знайдено в південно-західному секторі кургану. Окру-

гла в плані вхідна яма мала діаметр 1,3 м. Дно її було на глибині 2,05 м. На дні знайдено лопатку бика. Вхід до камери шириною 1,0 м та висотою 0,7 м був розташований під північно-східною стінкою ями. Овальна в плані камера, $1,9 \times 1,2$ м, була орієнтована за довжиною з південного сходу на північний захід. Висота склепіння 0,9 м. Дно камери — на глибині 2,45 м, на 0,4 м нижче дна вхідної ями. Кістяк похованого був майже повністю прибраний із камери. У північно-західній частини знайдено розтирач (1) і великий шматок червоної вохри.

Опис інвентаря:

1) вапняковий предмет дископодібної форми, інтерпретований як розтирач (рис. 9: 2). Діаметр — 7 см, висота — 4,7 см.

Поховання 19 (інгульське, рис. 9: 5) було у західному секторі кургану. Округла в плані вхідна яма мала діаметр 1,2 м. Дно її знаходилося на глибині 1,7 м. Вхід до камери шириною 0,8 м і висотою 0,7 м був виритий під східною стінкою ями. Овальна в плані камера, $1,8 \times 1,0$ м, була орієнтована по довжині з півночі на південь. Висота склепіння 0,9 м. Дно — на глибині 2,25 м, на 0,5 м нижче дна вхідної ями. Похований лежав витягнуто на спині головою на північ. Під черепом виявлено посудину (1), поставлену догори дном. Біля правого плеча лежала кам'яна куля (2) та вироби з каменю (3). Поруч була овальна пляма червоної вохри.

Опис інвентаря:

1) широкогорлий горщик із прямими вінцями та конічним тулубом на пласкому дні. Прикрашений по шийці та вінцях шістьма рядами відбитків шнура. Тулуб поділено орнаментом на шість сегментів. Н — 12,5 см, Дв — 12,4 см, Дд — 9 см (рис. 9: 7);

2) вапнякова куля діаметром 5,7 см (рис. 9: 10);

3) товчак із дрібнозернистого пісковику. Робочий кінець сточений. Висота — 4,6 см, товщина — 1,4 см (рис. 9: 9).

Поховання 20 (сарматське, рис. 9: 6) виявлено в центральній частині кургану. Влаштовано у підбої. Від вхідної ями залишилася сходінка в придонній частині шириною 0,3 м, на глибині 1,7 м. Підбій овальної в плані форми, $2,1 \times 1,1$ м, розташований паралельно до вхідної ями, був орієнтований по довжині з півдня на північ. Дно було на глибині 1,9 м. Поховання пограбовано в давнину. У заповненні підбою траплялися фрагменти окисленого залізного виробу та шматки червоноглиняної кераміки. Судячи з кісток рук *in situ*, що збереглися

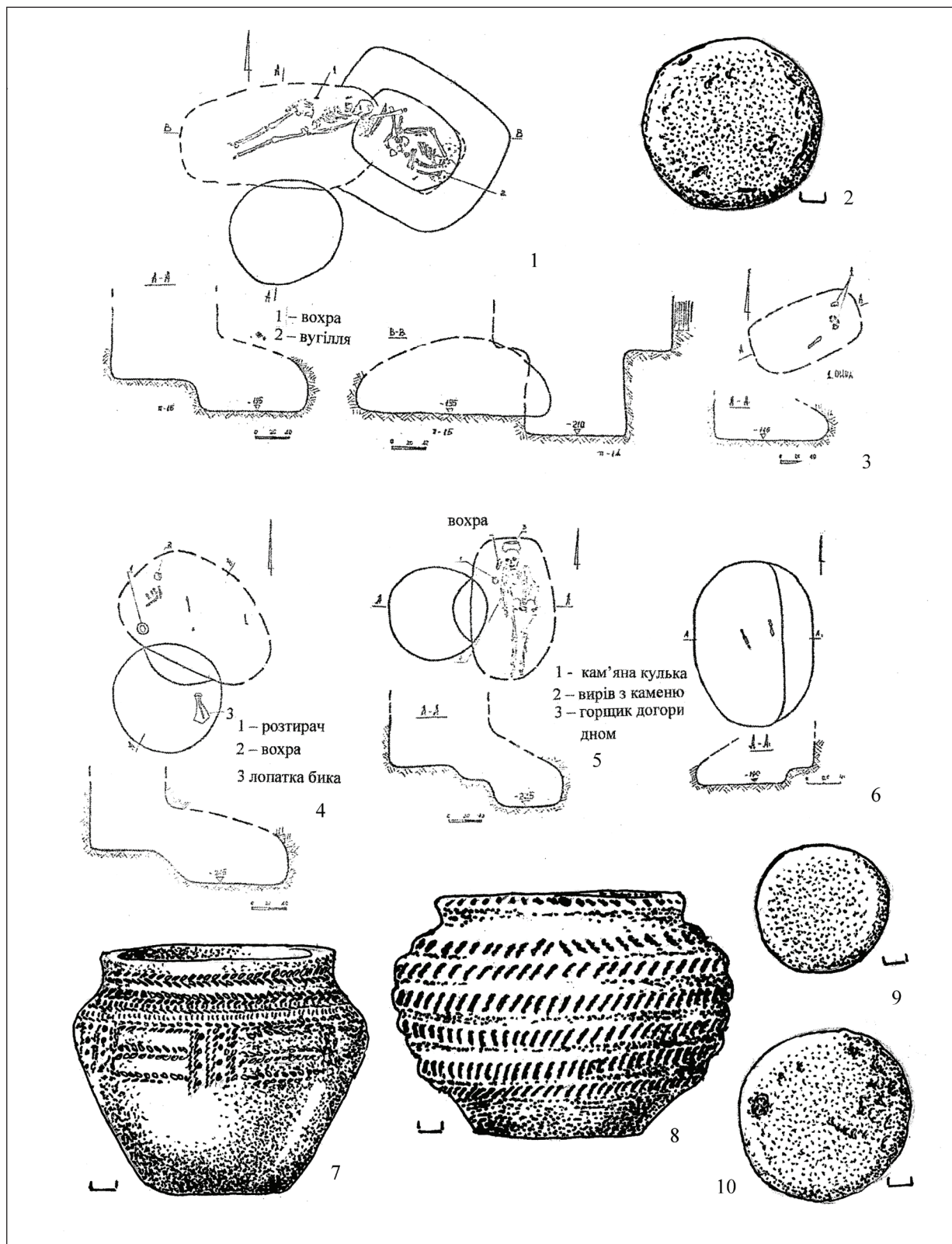

Рис. 9. Плани та матеріали поховань: 1 — курган 7, поховання 14, 15; 2 — курган 7, поховання 18; 3 — курган 7, поховання 17; 4 — курган 7, поховання 18; 5, 7 — курган 7, поховання 19; 6 — курган 7, поховання 20; 8 — курган 7, поховання 16; 9 — курган 7, поховання 19; 10 — курган 7, поховання 19

Fig. 9. Plans and materials of the burials: 1 — mound no. 7, burials nos. 14, 15; 2 — mound no. 7, burial no. 18; 3 — mound no. 7, burial no. 17; 4 — mound no. 7, burial no. 18; 5, 7 — mound no. 7, burial no. 19; 6 — mound no. 7, burial no. 20; 8 — mound no. 7, burial no. 16; 9 — mound no. 7, burial no. 19; 10 — mound no. 7, burial no. 19

на місці, похований лежав витягнуто на спині головою на північ. Інвентар відсутній.

Поховання, опубліковані у статті, насамперед доповнюють та уточнюють відомості про степові культури доби бронзи Південної України. Невелика кількість ямних поховань не дає змоги зробити широкі висновки. Проте можна відзначити досить рідкісну орієнтацію деяких поховань у напрямку південь-північ. Зазвичай їм притаманна орієнтація захід-схід (Шапошникова, Фоменко, Довженко 1986; Шапошникова 1987). За соціальними параметрами, ямні поховання належать пересічному звичайному населенню (Довженко, Рычков 1988). Катакомбні поховання належать до інгульської культури. Вони

також представлені звичайними похованнями. Винятком може вважатися лише поховання 12 із кургану 7 із кам'яною сокирою, яка вказує на належність похованого до певної категорії воїнського стану. Хоча за всіма іншими параметрами це є пересічне поховання (Пустовалов 2005).

Привертає увагу поховання 5 із кургану 7. У цій катакомбі поховано трьох людей — двох дорослих та підлітка. Двоє дорослих поховані один на одному на земляній підсипці. Третій — підліток — лежить у ногах перших двох. Можливо, це супровідне поховання. Звертаємо увагу на те, що підпоховані кістяки лежать у ямній позиції на спині з підігнутими в колінах ногами. Про співіснування ямних та інгульських пам'яток свід-

Таблиця 1. Зведені дані поховань
Table 1. Summarised burial data

Шифр	Заплічки		Поховальна камера			Небіжчик	Інвентар	Примітки
	Довжи-на, см	Ширина, см	Довжина, см	Ширина, см	Глибина, см			
Ямні поховання								
7/1	2,0	1,6	0,9	0,6	0,9	дитина	горщик	вохра
7/6	-	-	1,0	0,6	1,65	дитина		вохра
7/9	2,0	1,9	1,3	1,0	0,7	дорослий		вохра
7/11	-	-	1,4	1,0	1,1	дорослий		вохра
7/13	2,0	1,6	1,0	0,7	0,85	підліток	горщик	вохра
7/14	1,8	1,3	1,3	1,0	1,1	дорослий		вугілля
Інгульські поховання								
5/1	-	-	1,4	0,9	1,7		горщик	ноги в колінах зігнуті вверху
7/2	0,7	0,6	0,9	0,6	1,94	дитина	горщик	
7/4	0,9	0,9	1,4	0,7	1,5	дитина	бронзова сережка	
7/5	1,4	1,4	2,2	1,6	2,7	3 похованих	розтирач	
7/7	-	-	1,4	1,1	1,7	дитина	горщик	
7/8	-	-	2,1	1,1	1,7	дорослий		
7/10	1,1	1,1	1,7	1,1	1,7	кістяка немає		вохра
7/12	1,1	1,1	2,0	1,2	1,75	дорослий	сокира горщик	
7/15	1,3	1,3	2,4	1,3	1,95	дорослий		
7/16	-	-	1,6	1,	1,5	дорослий?	горщик	
7/17	-	-	1,9	1,2	1,4	дитина		вохра
7/18	1,3	1,3	1,9	1,2	2,45	кістяка немає	розтирач лопатка	вохра
7/19	1,2	1,2	1,8	1,0	2,25	дорослий	горщик	вохра
Зрубні поховання								
4/1			1,3	0,9	1,45	дорослий	кістяна трубочка горщик	
5/2			1,3	1,1	2,2	дорослий		
6/1	1,6	1,25	1,5	0,8	2,25	дорослий	горщик теля	

чить поховання 8 із кургану 7. Ноги небіжчика, підняті в колінах вгору, впали ліворуч. Таких поховань доволі багато на степу (понад 100). Вони дають підстави говорити про тривале співіснування ямного та інгульського населення. Час існування інгульського населення набагато більший, ніж це уявлялося ще наприкінці 80-х років ХХ ст. Спеціально це питання розглядав у своїй монографії С. Ж. Пустовалов (Пустовалов 2005). Впадає в око відносно велика кількість дитячих поховань. Зазвичай традиційним обрядом ховали померлих із знаті. Через відсутність дорослих поховань знаті це явище вельми цікаве та незвичне.

Бессонова, С. С., Черных, Л. А., Куприй, С. А. 1984. Курганы у с. Филатовка. В: Корпусова, В. Н. (отв. ред.). *Курганы Степного Крыма*. Киев: Наукова думка, с. 41-68.

Болтрик, Ю. В. 1987. Раскопки курганов на Мелитопольщине. В: Шилов, В. П. (отв. ред.). *Археологические открытия в 1985 г.* Москва: Наука, с. 306-307.

Вязьмитина, В. О., Ілліньська, В. А., Покровська, О. Ф., Тереножкін, О. І., Ковпаненко, Г. Т. 1960. Кургани біля с. Новопилипівки та радгоспу «Аккермень». В: Бібіков, С. М. (відп. ред.). *Археологічні пам'ятки УРСР*. Том VIII. Розкопки курганів на р. Молочній у 1951–1952 роках. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, с. 22-135.

Довженко, Н. Д., Ричков, Н. А. 1988. К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности. В: Шапошникова, О. Г. (отв. ред.). *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины*. Киев: Наукова Думка, с. 27-40.

Евдокимов, Г. Л., Данилко, Н. М. 1989. *Отчет о работе Краснознаменной экспедиции за 1989 год*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1989/24.

Ковпаненко, Г. Т. 1967. Курганы в Чаплинском районе Херсонской области. В: Лесков, А. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР*. Киев: Наукова думка, с. 33-43.

Ковпаненко, Г. Т., Качалова, Н. К., Шарафутдинова, И. Н. 1967. Курганы у с. Новочерноморье Херсонской области. В: Лесков, А. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР*. Киев: Наукова думка, с. 60-81.

Корпусова, В. Н., Ляшко, С. Н. 1990. Катакомбное погребение с пшеницей в Крыму. *Советская археология*, 3, с. 166-175.

Крылова, Л. П., Кубышев, А. И., Яковенко, Э. В. 1967. Курганы у с. Красное. В: Лесков, А. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР*. Киев: Наукова думка, с. 53-59.

Кубышев, А. И. Работы Херсонской экспедиции 1980. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия в 1979 г.* Москва: Наука, с. 292-294.

H. L. Yevdokimov[†], N. M. Danylko², S. Zh. Pustovalov³

² Research Fellow of Institute of Archaeology, of National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of the Eneolithic — Bronze Age Archaeology, ORCID: 0000-0002-4667-118X, natasha_danilko84@ukr.net

³ DSc., Professor, Head of the Department of Museum Management, the Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine, ORCID: 0000-0003-3026-6224, pustovalovsergej@yahoo.com

MOUND GROUP “II” NEAR ASKANIA-NOVA

The article is devoted to the publication of the excavation results of the Krasnoznamianka expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in 1989 near the urban type settlement Askania-Nova in Kherson

Серед кількох зрубних поховань привертає увагу поховання з кургану 6. Тут було влаштовано яму із заплічками, у якій на дерев'яному перекритті лежав кістяк теляти.

Висновки

Загалом, поховання, описані вище, доповнюють наші знання про Присиваські пам'ятки доби бронзи. Вони показують складний характер тривалої взаємодії різних етнокультурних угруповань, своєрідний соціальний характер населення.

Кубышев, А. И. Раскопки курганов в Присивашье. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия в 1980 г.* Москва: Наука, с. 270.

Михайлов, Б. Д. 1982. Курганы эпохи бронзы вблизи Каменной Могины. *Советская археология*, 4, с. 150-156.

Нечитайло, А. Л., Бунятян, Е. П. 1984. Курганный комплекс у с. Чкалово. В: Корпусова, В. И. (ред.). *Курганы Степного Крыма*. Киев: Наукова думка, с. 6-40.

Пустовалов, С. Ж. 2005. *Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я*. Київ: Шлях.

Черненко, Е. В., Яковенко, Э. В., Корпусова, В. Н. 1967. Раскопки в окрестностях г. Скадовска. В: Лесков, А. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР*. Киев: Наукова думка, с. 20-32.

Шапошникова, О. Г., Ребедайло, Г. П. 1977. Курганный комплекс у с. Новорозановка. В: Шапошникова, О. Г. (отв. ред.). *Древности Поингуля*. Киев: Наукова думка, с. 66-78.

Шапошникова, О. Г., Бочкарев, В. С. Шарафутдинова, И. Н. 1977. О памятниках эпохи меди-бронзы в бассейне р. Ингула. В: Шапошникова, О. Г. (отв. ред.). *Древности Поингуля*. Киев: Наукова думка, с. 7-36.

Шапошникова, О. Г. 1987. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины. В: Шапошникова, О. Г. (отв. ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова Думка, с. 3-16.

Шапошникова, О. Г. 1980. Курганы у с. Софиевка. В: Шапошникова, О. Г. (отв. ред.). *Археологические памятники Поингуля*. Киев: Наукова думка, с. 13-145.

Шапошникова, О. Г., Шарафутдинова, И. Н., Фоменко, В. Н., Довженко, Н. Д. 1980. Некоторые итоги изучения погребальных памятников эпохи меди-бронзы на р. Ингул. В: Шапошникова, О. Г. (отв. ред.). *Археологические памятники Поингуля*. Киев: Наукова думка, с. 5-17.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Довженко, Н. Д. 1986. *Ямная культурно-историческая область (Южно-бугский вариант)*. Киев: Наукова думка.

Щепинский, А. А., Черепанова, Е. Н. 1969. *Северное Присивашье в V—I тыс. до нашей эры*. Симферополь: Крым.

Oblast. Data are provided for 24 burials, almost entirely related to the Bronze Age: six Yamna culture burials, 13 Inhul culture burials, three Zrubna culture burials, one Sarmatian burial, and one indeterminate burial. Yamna culture burials belonged to ordinary representatives of this culture. All of them were found in the burial mound no. 7. Burial structures are pits with ledges. Noteworthy is a small flat-bottomed amphora from the grave no. 13. This type of ware is rather rare. A small number of Yamna culture burials does not allow drawing broad conclusions. However, it can be noted a rather rare orientation of some burials in the south-north direction. Catacomb burials belong to the Inhul culture. All of them have rounded entrance pits, short dromos, oval or semi-oval small chambers. In only one case, the deceased lies on his back with his legs bent at the knees. They are also represented by ordinary burials. Only the grave no. 12 from mound no. 7 can be considered an exception. The stone axe belonged to a warrior. Although in all other respects this is an ordinary burial. Attention is drawn to the burial no. 5 from mound no. 7. Three people are buried in this catacomb. Two adults and a teenager. Two adults are buried on top of each other on earthen bedding. The third — a teenager — lies at the feet of the first two. Perhaps this is an accompanying burial. The relatively large number of children's burials is striking. The burial no. 8 from mound no. 7 testifies to the long coexistence of the Yamna and Inhul cultures. The legs of the deceased, raised at the knees, fall to the left. There are a lot of such burials in the steppe.

Among several Zrubna culture burials, the burial from the mound no. 6 attracts attention. There was a pit with ledges, in which the skeleton of a calf lay. This is a socially significant burial. In general, the burials described above supplement our knowledge of the Syvash sites of the Bronze Age.

Key words: Askania-Nova, Bronze Age, excavations, burials.

References

- Bessonova, S. S., Chernykh, L. A., Kuprii, S. A. 1984. Kurgany u s. Filatovka. In: Korpusova, V. N. (exec. ed.). *Kurgany Stepnogo Kryma*. Kyiv: Naukova dumka, p. 41-68.
- Boltrik, Yu. V. 1987. Raskopki kurganov na Melitopolshchine. In: Shilov, V. P. (exec. ed.). *Arkheologicheskie otkrytiia v 1985 g.* Moskva: Nauka, p. 306-307.
- Viazmitina, V. O., Illinska, V. A., Pokrovska, O. F., Terenozhkin, O. I., Kovpanenko, H. T. 1960. Kurhany bilia s. Novoplypivky ta radhospu "Akermen". In: Bibikov, S. M. (exec. ed.). *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Tom VIII. Rozkopky kurhaniv na r. Molochnii u 1951–1952 rokakh. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainsoi RSR, p. 22-135.
- Dovzhenko, N. D., Richkov, N. A. 1988. K probleme sotsialnoi stratifikatsii plemen iamnaio kulturno-istoricheskoi obshchnosti. In: Shaposhnikova, O. G. (exec. ed.). *Novye pamiatniki iamnaio kulturny stepnoi zony Ukrainy*. Kyiv: Naukova Dumka, p. 27-40.
- Evdokimov, G. L., Danilko, N. M. 1989. *Otchet o rabote Krasnoznamenskoi ekspeditsii za 1989 god*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1989/24.
- Kovpanenko, G. T. 1967. Kurgany v Chaplinskoi raione Khersonskoi oblasti. In: Leskov, A. M., Merpert, N. Ia. (eds.). *Pamiatniki epokhi bronzы iuga Evropeiskoi chasti SSSR*. Kyiv: Naukova dumka, p. 33-43.
- Kovpanenko, G. T., Kachalova, N. K., Sharafutdinova, I. N. 1967. Kurgany u s. Novochemomore Khersonskoi oblasti. In: Leskov, A. M., Merpert, N. Ia. (eds.). *Pamiatniki epokhi bronzы iuga Evropeiskoi chasti SSSR*. Kyiv: Naukova dumka, p. 60-81.
- Korpusova, V. N., Liashko, S. N. 1990. Katakombnoe pogrebenie s pshenitsei v Krymu. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, p. 166-175.
- Krylova, L. P., Kubyshev, A. I., Iakovenko, E. V. 1967. Kurgany u s. Krasnoe. In: Leskov, A. M., Merpert, N. Ia. (eds.). *Pamiatniki epokhi bronzы iuga Evropeiskoi chasti SSSR*. Kyiv: Naukova dumka, p. 53-59.
- Kubyshev, A. I. Raboty Khersonskoi ekspeditsii 1980. In: Rybakov, B. A. (exec. ed.). *Arkheologicheskie otkrytiia v 1979 g.* Moscow: Nauka, p. 292-294.
- Kubyshev, A. I. Raskopki kurganov v Prisivashe. In: Ribakov, B. A. (exec. ed.). *Arkheologicheskie otkrytiia v 1980 g.* Moscow: Nauka, p. 270.
- Mikhailov, B. D. 1982. Kurgan epokhi bronzы vblizi Kamennoi Mogily. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, p. 150-156.
- Nechitailo, A. L., Buniatian, E. P. 1984. Kurgannaia gruppa u s. Chkalovo. In: Korpusova, V. I. (ed.). *Kurgany Stepnogo Kryma*. Kyiv: Naukova dumka, p. 6-40.
- Pustovalov, S. Zh. 2005. *Sotsialnyi lad katakombnoho suspilstva Pivnichnoho Prychornomoria*. Kyiv: Shliakh.
- Chernenko, E. V., Iakovenko, E. V., Korpusova, V. N. 1967. Raskopki v okrestnostyakh g. Skadovska. In: Leskov, A. M., Merpert, N. Ia. (eds.). *Pamiatniki epokhi bronzы iuga Evropeiskoi chasti SSSR*. Kyiv: Naukova dumka, p. 20-32.
- Shaposhnikova, O. G., Rebedailo, G. P. 1977. Kurgannaia gruppa u s. Novorozanovka. In: Shaposhnikova, O. G. (exec. ed.). *Drevnosti Poingulia*. Kyiv: Naukova dumka, p. 66-78.
- Shaposhnikova, O. G., Bochkarev, V. S., Sharafutdinova, I. N. 1977. O pamiatnikakh epokhi medi-bronzы v basseine r. Ingula. In: Shaposhnikova, O. G. (exec. ed.). *Drevnosti Poingulia*. Kyiv: Naukova dumka, p. 7-36.
- Shaposhnikova, O. G. 1987. Epokha rannego metalla v stepnoi polose Ukrainy. In: Shaposhnikova, O. G. (exec. ed.). *Drevneishie skotovody stepei iuga Ukrainy*. Kyiv: Naukova Dumka, p. 3-16.
- Shaposhnikova, O. G. 1980. Kurgan u s. Sofievka. In: Shaposhnikova, O. G. (exec. ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki Poingulia*. Kyiv: Naukova dumka, p. 13-145.
- Shaposhnikova, O. G., Sharafutdinova, I. N., Fomenko, V. N., Dovzhenko, N. D. 1980. Nekotorye itogi izucheniia pogrebalnykh pamiatnikov epokhi medi-bronzы na r. Ingul. In: Shaposhnikova, O. G. (exec. ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki Poingulia*. Kyiv: Naukova dumka, p. 5-17.
- Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Dovzhenko, N. D. 1986. Iamnaia kulturno-istoricheskaiia oblast (Iuzhno-bugskii variant). Kyiv: Naukova dumka.
- Shchepinskii, A. A., Cherepanova, E. N. 1969. *Severnoe Prisivashe v V—I tys. do nashei ery*. Simferopol: Krym.